

Формування літературної компетентності учнів у процесі вивчення творчості А. Дімарова

Таміла Яценко,

кандидат педагогічних наук,

завідувач лабораторії літературної освіти

Інституту педагогіки НАПН України

У статті уточнено поняття "літературна компетентність", окреслено компетентісно орієнтовану методику вивчення автобіографічної повісті А. Дімарова "Блакитна дитина".

Ключові слова: українська література, літературна компетентність, загальнокультурна компетентність, читацька компетентність, комунікативно-мовленнєва компетентність, ціннісно-світоглядна компетентність, автобіографічний твір.

У Державному стандарті базової і повної середньої освіти (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. №1392) літературну компетентність виокремлено як предметну, складниками якої є емоційно-ціннісна, літературознавча, загальнокультурна, компаративна компетенції особистості. Допускаємо можливість висловити власне розуміння компетентнісних аспектів шкільної літературної освіти.

Літературну компетентність презентуємо як інтегрований компонент навчальних досягнень учнів, як сукупність субкомпетентностей:

— *загальнокультурна компетентність* — розуміння художньої літератури як частини світової культури, емоційне сприйняття і глибоке осмислення літературних творів; усвідомлення соціокультурної значущості літератури в суспільстві, специфіки її як мистецтва слова; знання літературних творів, обов'язкових для вивчення, уявлення про найважливіші етапи розвитку літературного процесу, знання основних фактів життя і творчості видатних письменників; розуміння авторського задуму; здатність до самоосвіти у сфері літератури; формування читацької культури, яка передбачає засвоєння теоретико-культурних понять, розвиток потреби в самоосвіті, інформаційному самозабезпеченні, визначенні необхідних джерел знань, включаючи роботу з книгою й іншими інформаційними джерелами (бібліотека, мережа Інтернет);

— *читацька компетентність* — здатність до творчого читання і осмислення літературного твору на особистісному рівні; самостійне читання всього твору, а не його фрагментів; сформованість власного кола читання; здатність вступати в діалог з епохою і культурою, втіленими у художніх творах, здатність до співпереживання з персонажами літературних творів; розуміння специфіки мови художнього твору, вміння розрізнати стилі художніх текстів;

— *комунікативно-мовленнєва компетентність* — знання норм української літературної мови; вільне володіння основними видами мовленнєвої діяльності, активізація мовленнєвої діяльності; використання специфіки мови художнього твору, функціональних стилів мови в мовленнєвій практиці; здібність до написання творчих письмових робіт різного жанру;

— *ціннісно-світоглядна компетентність* — сформованість гуманістичного світобачення; розуміння духовно-моральних ідеалів, світоглядних категорій, осмислення внутрішньої єдності різних систем цінностей, відображених у літературі, вміння визначати й обґрунтовувати своє ставлення до них; розуміння важливості художньої літератури для саморозвитку і саморе-

алізації духовного світу особистості; знаходження у літературних творах відповідей на соціальні і морально-етичні проблеми з урахуванням вікових психологічних особливостей.

Рівень оволодіння учнями основної школи літературною компетентністю передбачає формування розуміння художньої літератури як невід'ємного складника рідної і світової культури, усвідомлення специфіки літератури як виду мистецтва, знання літературних творів, обов'язкових для текстурального ви-вчення, ключових етапів і явищ літературного процесу, основних фактів життя і творчості видатних письменників, умінь аналізувати та інтерпретувати літературний твір з урахуванням його художніх ознак, розуміння авторської позиції та способів її вираження, використання теоретико-літературних знань під час роботи над текстом художнього твору, розвиток здібностей до створення усних і письмових творчих робіт, усвідомлене використання здобутих на уроках літератури знань у нових навчальних та життєвих ситуаціях.

На прикладі автобіографічної повісті А. Дімарова "Блакитна дитина" окреслимо компетентісно орієнтовану методику її вивчення. Програмою з української літератури твір рекомендовано для текстурального розгляду в 7 класі. Передбачено, що учні повинні прочитати твір самостійно, вміти визначити його морально-етичні проблеми, акцентувати на родинних стосунках персонажів, охарактеризувати головний образ та його друзів, виділити і переказати найцікавішу пригоду героя-підлітка, аргументувати своє зацікавлення, розкрити іронічність оповіді, роль гумору, гуманістичний пафос твору.

Для досягнення поставлених завдань інтерпретаційну роботу над текстом організуємо з обов'язковим урахуванням специфіки автобіографічного твору та дотримуючись цілісного шляху аналізу. Такий вид навчальної діяльності учнів на уроці сприятиме розвитку їхньої читацької та ціннісно-світоглядної компетентностей.

На етапі з'ясування первинних читацьких вражень після прочитання повісті "Блакитна дитина" учням пропонуються запитання:

— Чи цікаво вам було читати повість А. Дімарова "Блакитна дитина"? Поясніть чому.

— Що вам найбільше запам'яталося із прочитаного?

Повість "Блакитна дитина" захоплює школярів насамперед яскравими, незабутніми спогадами письменника Анатолія Дімарова про його дитинство. Організація продуктивного обміну враженнями від прочитаного (переказ епізодів про випадок у чужому саду, про щирі допомогу учнів своєму вчителю заво-

ювати серце коханої, про ловлю раків) сприяють розвитку в учнів уміння не лише переказувати текст, а й аргументовано пояснювати мотиви поведінки головного героя, його стосунки з однокласниками, вчителями, матір'ю, молодшим братом та односельчанами, виражати особистісне ставлення до прочитаного.

Актуалізуємо опорні знання учнів:

— Назвіть ознаки, за якими повість А. Дімарова "Блакитна дитина" можна вважати автобіографічним твором.

— Які автобіографічні твори вам відомі з уроків української та світової літератури?

У ході короткої бесіди з'ясуємо, що розповідь від першої особи створює ефект живого спілкування з автором, тому події довго тримаються в уяві школярів. Однак досить часто саме при сприйманні творів, написаних від першої особи, в учнів-підлітків проявляється наївний реалізм (особа оповідача подібна до особи автора), тому вчителів необхідно запобігати довільним судженням учнів, не пов'язаним зі змістом зображуваного.

Учні доводять, що повість "Блакитна дитина" — автобіографічний твір, оскільки в його основу покладено факти з особистого життя письменника А. Дімарова, художньо ним осмислені, узагальнені, емоційно забарвлені та втілені в яскраві образи. Зразками автобіографічних творів є діалогія "Гуси-лебеді летять..." та "Щедрий вечір" М. Стельмаха, кіноповість "Зачарована Десна" О. Довженка, окремі вірші Т. Шевченка.

Ураховуючи взаємопов'язане вивчення світової та української літератур, доцільно актуалізувати компаративістські уміння семикласників. Важливо встановити аналогії на рівні теми, ідеї та проблематики, порівнюючи автобіографічні повісті американського письменника Марка Твена "Пригоди Тома Соєра" та українського письменника А. Дімарова "Блакитна дитина". Завдяки стислому, але ґрунтовному повторенню та узагальненню знань про жанрові ознаки повісті Марка Твена, поглиблюємо поняття про специфіку автобіографічних творів. Події згаданих творів розгортаються на берегах річок ("Мені здається, що люди, які вирости біля світлих веселих річок, не можуть бути злими або похмурими", — зазначає А. Дімаров). Акцентуємо на життєрадісному, оптимістичному світосприйнятті героїв Марка Твена та А. Дімарова, їхній веселій вдачі, бадьорості духу, вмінні долати труднощі та досягати мети. Порівнюємо ставлення головних героїв творів до своїх друзів-дівчаток: Том Соєр — Беккі Тетчер, Толик — Оля Чровжова. Також варто окреслити вплив літературних персонажів (героїв повісті "Тараса Бульби" та Робіна Гуда) на формування світогляду Толика та Тома. Учні повинні дійти висновку, що для юних героїв обох повістей реальний "добропорядний" світ видається тісним, тому вони живуть у своєму власному — повному пригод і веселих подій. Така робота на уроці сприяє розвитку *загальнокультурної компетентності*, розумінню художньої літератури як частини світової культури.

Для глибшого засвоєння учнями специфіки автобіографічної повісті А. Дімарова "Блакитна дитина" доцільно запропонувати завдання на пояснення поняття *тетралогія*. На прикладі твору А. Дімарова семи-класники повинні усвідомити, що якщо однією темою об'єднуються чотири самостійні твори, які мають свої назви, але в сюжетах містять багато спільного, деякі герої переходять із однієї частини в іншу, то їх прийнято називати *тетралогією*. Так, автобіографічна тетралогія А. Дімарова "На коні і під конем" складається із чотирьох частин: "Через місток", "Блакитна дитина", "Маскуліnum, фемініnum, нойтруm" та "Ать-два!"

Зважаючи на відсутність у повісті "Блакитна дитина" єдиної стрижневої сюжетної лінії (спостерігаємо чергування невзаємопов'язаних подій), а також враховуючи вікові особливості сприймання підлітками художньої літератури (недостатньо розвинена читацька компетентність), методично виправданим буде аналіз, що ґрунтується на *комплексній основі* й забезпечує *цілісне* сприймання художнього твору. Відповідними будуть *методи і прийоми* роботи на уроці літератури: евристична бесіда за змістом, характеристика літературного героя, коментоване читання ключових епізодів, виразне читання (зокрема читання в особах), формулювання висновків. Виразне читання літературного твору є засобом унаочнення описаного автором. При повторному читанні уривків учні помічають, як достовірно і глибоко письменник відтворює поведінку головного героя, заглиблюються в моральну проблематику твору, з'ясовують роль композиційних та зображувальних засобів у розкритті авторського задуму. Розмірковування над прочитаним активізує естетичні переживання школярів, створює умови для повторного переживання вражень, які стають глибшими і повнішими.

Проведена робота над твором забезпечує розвиток *комунікативно-мовленнєвої компетентності*, якою передбачено оволодіння учнями основними видами мовленнєвої діяльності, використання специфіки мови художнього твору в мовленнєвій практиці, створення власних творчих робіт різного жанру.

Глибокому сприйманню тексту повісті "Блакитна дитина" сприятимуть запитання:

— Як ви розумієте назву повісті? Який зв'язок між символічним образом блакитної дитини і образом головного героя?

— Чи відомо вам, якими були в дитинстві ваші батьки, дідусі та бабусі? Як ви гадаєте, чи успадкували ви їхні риси характеру та манери поведінки?

У ході колективної бесіди необхідно прокоментувати *авторський відступ*: "Блакитна дитина, викликана прямо з небес бабусею та мамою, пурхає над моєю головою, вимахуючи сніжно-білими крильцями, сяє рожевими щічками і докірливо дивиться на забіяку повними всіх на світі чеснот голубими очима". Пояснюємо теоретико-літературне поняття *"авторський відступ"* як прийом у художньому творі, за допомогою якого письменник відступає від розгортання сюжету і безпосередньо висловлює свої міркування з приводу вчинків або характеристики героїв, певних явищ. Авторські відступи сприяють глибшому розумінню змісту твору, повнішому усвідомленню його художньої ідеї. Найчастіше цей прийом використовується в ліриці, але й в прозі він не менш популярний.

Актуалізуємо розуміння школярами поняття "гумор" і перевіряємо виконання випереджувального завдання на визначення поняття *"іронія"*. Опрацьовуючи довідкові джерела, учні скажуть, що *іронія* (від гр. — глузування, насмішка) — тонка прихована насмішка, кепкування. Автор говорить про явище чи особу нібито в позитивному чи захопленому тоні, а розуміти сказане треба навпаки. Іронія допомагає висміяти негативні риси характеру людини, її вчинки. Від гумору вона відрізняється більш гострим, але замаскованим запереченням того, що буде висміяне письменником.

У назві повісті "Блакитна дитина" відбилася дещо іронічне уявлення автора про ідеальну дитину, схожу на маленького ангела з крильцями. Варто повідомити учням, що саме таким "поверженим з небес маленьким ангелом" називав себе малий Сашко із кіноповісті О. Довженка "Зачарована Десна", тяжко страждаючи через свій "перший гріх" — висмиканий рядок моркви.

Іронічний підтекст коментованого уривка переко-нує семикласників у тому, що старше покоління в дитинстві було не кращим за них, однак лише з виховною метою батьки намагаються виглядати перед своїми дітьми взірцевими людьми.

Для цілісного розуміння художнього змісту повісті "Блакитна дитина" аналізуємо найважливіші епізоди у послідовності описуваних автором подій. Колективно ділимо повість на композиційно завершені частини й пропонуємо учням дібрати до них влучні назви. Наводимо орієнтовний зразок:

1. Родинна виховна п'ятихвилинка.
2. Гіркий присмак яблук із чужого саду.
3. "Коли б я був запорожцем..."
4. Жабеня у роті.
5. Чи важка насправді математика?
6. Ячна атака заради кохання.
7. Випадок із любителями раків.

Зосереджуємо увагу семикласників на головних компонентах твору, насамперед — образах-персонажах, і спрямовуємо роботу на розкриття найширших взаємозв'язків між ними, які ведуть до цілісного розуміння й засвоєння прочитаного. Аналізуючи образи-персонажі, учні повинні описати їхню зовнішність, охарактеризувати вчинки й поведінку, почуття, мову, ставлення до людей, до життєвих явищ, а також висловити власну думку про них.

— Пригадайте, що називається літературним портретом.

— Яким ви уявляєте головного героя повісті? Як письменник описав зовнішність Толика? Які портретні деталі персонажа вам довелося "домалювати"?

Складність цього завдання полягає в тому, що автор не подає детального опису свого головного героя, проте для вдумливого читача в тексті все ж є кілька орієнтирів (вік, стать, соціальний стан), які стануть основою контекстного "домалювання" в учнівській уяві рис зовнішності Толика. До того ж ілюстрації до твору сприятимуть розвитку творчої уяви семикласників.

Принагідно звертаємо увагу учнів на особливості художнього стилю А. Дімарова. Риси характеру, вік, соціальне становище його героїв можна визначити в основному через їхні конкретні дії. Пропонуємо школярам глибше пізнати вдачу Толика, простеживши за деякими подіями з його життя.

Проводимо колективну бесіду:

— Коротко розкажіть про пригоду, що сталася з Толиком у чужому саду.

— Яку рису характеру виявляє Толик у цій небезпечній ситуації?

— Які художні засоби використовує автор, щоб передати внутрішній стан героя в критичний момент?

— Чи привабливою малює письменник Олю Чрвову? Поясніть своє ставлення до неї.

Юних читачів не залишає байдужими випадок у саду дядька Матвія. Аналіз цієї ситуації дає можливість учням-підліткам стати перед проблемою морального вибору нарівні з головним героєм твору (можливо, дехто з дітей потрапляв у аналогічну ситуацію).

Учні помічають, як достовірно і глибоко передає автор багатий внутрішній світ малого Толика, майстерно поєднуючи реалістичний, романтично-фантастичний та гумористичний способи викладу художнього матеріалу:

— Пригадайте, якими були Толикові фантазії.

— Чи імпонує вам його схильність до фантазування?

Акцентуємо на автобіографічних мотивах повісті — письменник у спогадах вказував на вміння фантазува-

ти як одну із особливостей свого характеру, втілену згодом в образі головного героя. Фантастична картина в'їзду "Толі-запорожця" "на баскому коні, з мушкетом, шаблюкою й списом на широке шкільне подвір'я" розкриває визначальні риси його натури — розвинену творчу уяву та любов до читання книжок.

А. Дімаров звертає читацьку увагу на далеку від взірцево-показової поведінку головного героя. Для засвоєння наступного уривка пропонуємо описати сцену Толикового геройського ковтання жабенят.

Письменник показує свого юного героя у різних ситуаціях. Епізод розмови з вчителем математики переконує учнів, що Толик — неординарна, здібна дитина з розвиненою силою волі.

— Хто із учителів, змальованих у повісті, вам найбільше сподобався і чим саме?

— Яка розмова відбулася між Толиком і Павлом Степановичем? Прослідкуйте, яким був настрій головного героя на початку цього епізоду і в кінці. Що вас здивувало в цій історії?

— Зробіть словесний портрет вчителя Віктора Михайловича та проаналізуйте його стосунки зі своїми вихованцями.

— Чи правильно вчинили учні, що допомогли улюбленому вчителю завоювати серце коханої? Чи можна виправдати їхню поведінку?

Даємо учням завдання прокоментувати авторський відступ від слів: "Батьки наші були скупими на ласку" до слів: "...нелаяні діти". З глибоким психологічним підтекстом в традиційно іронічно-гумористичній манері А. Дімаров акцентує на особливостях українського родинного виховання довоєнних років. Учні відзначають, що батьки, виснажені тяжкою селянською працею, були скупими на ласку та щедрими на прочуханки своїм малим шибеникам, і роблять припущення, що, керуючись суворими життєвими реаліями, вони докладали всіх зусиль, щоб їхні діти вирости порядними, добрими, працьовитими людьми.

— Що ви довідалися про брата головного героя? Якими були взаємини братів?

— Чим закінчилася для них ловля раків?

— Порівняйте описи річок дитинства у О. Довженка та А. Дімарова. Які художні засоби образності використовують письменники для розкриття краси рідної природи?

Низкою запитань зміщуємо акценти від розповіді про хід подій у повісті "Блакитна дитина" до **з'ясування ідейно-художнього значення твору**. Спонукаємо учнів до розмірковувань, самостійного формулювання думок, розвиваємо їхнє аналітичне мислення та зв'язне мовлення. Така робота сприятиме розвитку *читацької, комунікативно-мовленнєвої та ціннісно-світоглядної компетентностей*.

— Спробуйте розкрити ідею повісті "Блакитна дитина".

— Які ви знаєте способи викладу матеріалу в художньому творі? Знайдіть приклади кожного із них у повісті.

— Яка роль діалогу в художньому творі? Прочитайте найцікавіші, на вашу думку, діалоги. Як вони характеризують героїв?

— Визначте основні риси характеру головного персонажа і доберіть з тексту повісті влучні цитати для підтвердження своїх висновків.

— Що ви найбільше цінуєте в характері хлопчика?

— Які засоби творення образу допомагають найповніше розкрити вдачу Толика?

— Доберіть найвлучніші цитати для характеристики друзів Толика.

— Чи хотіли б ви мати такого однокласника, як Толя? Поясніть чому.

— Які думки з твору зацікавили вас, співзвучні з вашими?

Орієнтовний виклад учительського узагальнення.

У повісті "Блакитна дитина" А. Дімаров колоритно і повно зображує сільську дійсність 30-х років минулого століття, весело, дотепно й правдиво показує сприйняття Толиком навколишнього світу крізь призму особливостей мислення і світорозуміння підлітків. Письменник майстерно реалізує ідею неповторності великого і чарівного світу дитинства. Початок повісті — своєрідний емоційний вступ, що налаштовує читача на осмислення поведінки школярів-підлітків до воєнного часу.

Розповідь, опис, діалог — основні способи викладу матеріалу в літературному творі. Розповідь ведеться від імені головного героя, який невимушено й цікаво розповідає про сумні й веселі пригоди, в які потрапляє він і його однокласники. У повісті є описи — річки, зовнішності героїв (портрети Олі Чровжової, "Толика-запорожця", машиніста Федора Бурлаки), обстановки, картин гри в сніжки, ячної атаки. Авторська розповідь підпорядкована розкриттю не тільки світосприймання юного героя, а й особливостей його індивідуалізованої мови — суто народної, живої, з характерними іронічно-гумористичними інтонаціями (діалог про намір Толика взяти на язик жабу).

Образ головного героя має вагомий виховний значення, оскільки процес впливу на сучасних учнів-підлітків є дієвим не лише на ідеально позитивних образах. Метикуватий, верткий, а простіше — шибайголова, вічно обтяжений страхом викриття чергової якоїсь своєї провини — таким бачать головного героя юні читачі. Схожі на нього і його друзі-однокласники. Саме такими вони подобаються сучасним дітям. Для них підліток Толик — неординарна особистість, хлопець сміливий, безпосередній, щирий, допитливий, працьовитий, спостережливий і кмітливий. Захоплення викликають кумедні пригоди героїв, їхнє розвинене почуття життєрадісності, оптимізму, яскрава творча уява, вміння влучно користуватися народним живим словом, любити здоровий гумор, поважати старших і цінити дружбу однолітків. На прикладі повісті "Блакитна дитина" вчитель має можливість прищеплювати й розвивати ці якості в сучасних дітях.

Один із можливих варіантів організації навчальної діяльності на уроці — порівняльний аналіз автобіографічних творів М. Стельмаха "Гуси-лебеді летять..." та А. Дімарова "Блакитна дитина" орієнтовно за таким планом:

1. Історичний час, події, відображені у творах.
2. Тема, ідейний зміст творів.
3. Особливості розкриття образу головного героя.
4. Образи дорослих.
5. Особливості авторської манери.

В статтю уточнено поняття "літературна компетентність", представлена методика изучения автобіографічної повісті А. Дімарова "Блакитна дитина" в аспекті компетентного підходу.

Ключевые слова: українська література, літературна компетентність, общекультурная компетентність, читальська компетентність, комунікативна компетентність, ціннісно-мировоззренческа компетентність, автобіографічне произведение.

The definition "literary competence" is specified, a technique of studying of Dimarov's autobiographical story "A blue man" is presented in the article.

Key words: Ukrainian literature, literary competence, common cultural competence, reader's competence, communicative competence, world valued-view competence, autobiographical work.

Проводимо вибіркоче читання найбільш цікавих для учнів текстових уривків. Пропонуємо їм пояснити свій вибір. Зауважимо, що вдумливе читання пробуджує асоціативні зв'язки життєвого досвіду учня з картинами, зображеними автором, активізує уяву і почуття.

У ході колективної бесіди учні повинні усвідомити, що спорідненість автобіографічних повістей у тому, що визначальною їх особливістю є не сюжетність, а авторська думка. Перебираючи дитячі спогади і враження, письменники не дотримуються чіткої послідовності розгортання сюжету, а підпорядковують виклад подій розкриттю ідейного змісту. Крім того, спільним у цих творах є вдало поєднаний у описах подій та творенні образів романтичний струмінь з гумористичним, а також розповідь від першої особи та співзвучні з фольклорними художні засоби. Вчитель вкаже на однозначність М. Стельмаха у творенні образів позитивних і негативних героїв, натомість в А. Дімарова немає такої чіткості в розподілі персонажів, більшості із яких притаманні певні суперечності в характері, діях, поведінці.

Підводимо учнів до висновку, що письменники показали декілька чинників, що мають вирішальну роль у формуванні світогляду дитини — фантазія, творча уява, родина і соціальне оточення.

Такий вид роботи сприятиме розвитку *ціннісно-світоглядної компетентності* учнів, усвідомленню морально-етичної проблематики художніх творів, формуванню гуманістичного світобачення, розуміння важливості художньої літератури для саморозвитку і самореалізації духовного світу особистості.

Урахування компетентного підходу у процесі вивчення творчості А. Дімарова орієнтує вчителя на таку організацію роботи, в процесі якої учні здобувають необхідні базові знання про життєвий і творчий шлях письменника, розвивається їхня здатність осмислювати морально-етичні проблеми, порушені у творі, поглиблюються вміння аргументовано демонструвати самостійні оцінки судження про вчинки головного героя, формується розуміння художньої специфіки автобіографічної повісті "Блакитна дитина", її пізнавально-естетичного впливу для вироблення власної оптимістичної життєвої позиції.

Література

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392 "Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти" www.ciit.zp.ua/index.php?option=com...id...
2. Дімаров А. Вибране. — Т. 2. — К.: Дніпро, 1982.
3. Твен Марк. Собрание сочинений в 12 томах. — М.: Гослитиздат, 2008.
4. Українська література. 5-12 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів/ Автори Р.В. Мовчан, Н.В. Левчик, О.А. Камінчук, М.П. Бондар, О.Б. Поліщук, М.М. Сулима, Л.П. Шабельникова, В.М. Садівська. Керівник проекту М.Г. Жулинський. За загальною редакцією Р.В. Мовчан. — К., Ірпінь: Перун, 2005. — 201 с.